

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЉЕЊА УМЈЕТНОСТИ, 26, 2008.

ЧЕРНОГОРСКАЈА АКАДЕМИЈА НАУК И ИСКУССВ
ГЛАСНИК ОДДЕЛЕНИЯ ИСКУССТВ, 26, 2008.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE DEPARTMENT OF ARTS, 26, 2008.

UDK 821.163.4.09 МАТАВУЉ С.

Зоран ЛАКИЋ*

ДОДИРИ ИСТОРИЈЕ И ЛИТЕРАТУРЕ У ДЈЕЛУ СИМЕ МАТАВУЉА (1852-1908)

Сима Матавуљ је живио једно вријеме које данас називамо далека прошлост. И као историја и као и литература XIX вијек, бар за нас са ових простора, био је прекретнички. Ослободилачка борба је улазила у завршну фазу. Стварала се модерна држава. Доста тога је било у мијењању (транзицији – како би данас рекли), али је борба за егзистенцију – за голи живот, била непрестана. Јењавале су и сеобе, које су биле судбина народа, али и снажан литерарни мотив. А пјесник каже – свако вријеме носи своје бреме. Деветнаести вијек значао је ново доба и у животу нашег народа, који је схватио да живи у амбијенту разних вјера и различитих нација. И да је све добро и све зло његово. И да је његова судбина у његовим рукама.

Сима Матавуљ је живио у вријеме када су се дешавале велике промјене у књижевности. Био је протагониста реализма који је надлазио. Можда је и зато његово стваралачко дјело – врло блиско и професионалним историчарима. Дуго је и у историографији трајао сукоб романтизма и критичког реализма. Да би боље сликао вријеме и његове јунаке, Сима Матавуљ понекад наводи и живу ријеч свједока како ће се то видјети у даљем излагању. Можда је и због тога његово дјело занимљиво новој генерацији читалаца. Када је добра, литература временом бива још боља у смислу што је вино старије оно је боље, квалитетније. Са науком је обрнуто. Без превазилажења претходника нема напретка науке; она би стагнирала.

* Редовни члан ЦАНУ.

Као и сваки значајан писац тако се и Сима Матавуљ може читати на разне начине и разматрати његово стваралачко дјело са разних аспеката. Мој приступ његовом књижевном дјелу је приступ професионалног историчара. Још конкретније речено занимају ме додири историје и литературе у његовом књижевном дјелу; зато сам тако и насловио мој рад.

Сима Матавуљ је био велики путник. Професија му је то налагла и омогућавала. Уз помоћ добрих познавалаца његовог живота и дјела – освјежићемо наша сазнања са битним детаљима везаним за њега и ондашњу Црну Гору.

У Црној Гори је провео више година. Дошао је у Херцег Нови 1874. године на позив Лазара Томановића, адвоката и народног првака, угледног Новљанина. А намјеравао је „да се отисне у бјелосвјетске авантуре” (Побједа 18.09. 1982). Био је учитељ италијанског језика у Поморској школи у Србини код Херцег Новог, са „дупло већом платом, стан прикладан а посла душло мање”. Цитирамо његове записе из Херцег Новог: „Позна јесен бјеше дивна – као гдје друго – најљепше прољеће”. Записаће, такође, да на свијету нема „љепших ствари, него што су црногорска и бокелска брда – освијетљена ноћу – у прољеће”. Херцег Нови и живописна Бока Которска импресионирала је многе писце. Неки су га сматрали „малом Фиренцом”, други „српском Ницом” и нешто попут „Вишњег Јерусалима”. Љуба Ненадовић га је овако опјевао:

*„Нови, чудно место, пуно сваког чара/
Куд год око бациш, на лево, на десно/
све је намештено дивно и чудесно/
И чудиш се сунцу, како може заћи
Кад лепоте ове неће нигде наћи! ...”*

У својим „*Биљешкама једног писца*”, Матавуљ запажа: „Овај убави градић успаван међу старинским бедемима... гдје све мирише на старудије, гдје су у животу старинске мисли и навике, бјеше и сувременог духа и покрета... као да се обрео у рају” (н. д. стр. 46-47)

Након проведних седам година у Новом, „умакао је у Црну Гору”, јер би у противном „могао доспјети – тамнице”. Одлази на Цетиње 1881. године и брзо постаје надзорник основних школа. Од 1883. до 1887. године био је учитељ престолонаследника Црне Горе принца Данила. Потом је пошао у Србију – гдје је и умро 1908. године, у 56 години живота.

Проведено вријеме у Црној Гори помогло му је да је добро упозна, њен живот, знаменитости и људе. И они њега. Дивизијар Митар Мартиновић за Матавуља каже да је био „један од најкултурнијих људи у земљи, много уважен и омиљен, како у највећим сферама, тако и од ученика и од свих Црногораца – без разлике... Он није изгледао као странац, него као рођени Црногорац”. И црногорски господар га је уважавао и „познавао као добра Србина”. Матавуљ биљежи да је „Књаз... чешће свраћао на моја предавања и хвалио ме – те постадох готово славан”. Дobar дио свог обимног стваралаштва посветио је Црној Гори. У њој је, такође, доста стварао. На Цетињу је написао своје најзначајније дјело – Бакоња фра Брне. Једна од његових збирки приповиједака насловљена је – *Из Црне Горе и Приморја*; доживјела је два издања: у Новом Саду 1888. године и на Цетињу 1889. године. У Новом Саду је 1893. објавио књигу *Бока и Бокељи*. Његова књига *Цар Дуклијан* историјски је, такође, везана за традицију Црне Горе; објављена је у Мостару 1906. године. Најзад ћу поменути његове *Успомене на бављење у Црној Гори* и *Биљешке једног писца* (1898 и 1903) која доноси занимљиве аутобиогафске податке и стваралачке асоцијације. Сима Матавуљ је, неспорно један од најрепрезентативнијих извањаца који су боравили у Црној Гори, уградили своје дјело у њену духовност и задужили Црну Гору – да му дуг враћа организацијом и оваквих стваралачких сусрета.

Добри познаваоци његовог стваралачког дјела истицали су његово књижевно образовање које је стицао захваљујући свом посматрачком дару, природној бистрини, духовној радозналости и самопријегорном раду. Италијански и француски језик, нису за њега били страни језици; говорио их је од малих ногу, као свој матерњи – српски језик. И то није све, баш све када је ријеч о личном образовању. Добро је познавао италијанску и француску књижевност. Преводио ју је. Био је и плодан преводилац. Занимљиво би било осмотрити га и са становишта филозофије историје. И то, управо, у дијелу који је инспирисан Црном Гором или је посвећен Црној Гори, о чему ћемо касније опширније говорити. Све то га је фаворизовало у односу на своје савременике. Зато је могао бити зачетник новог доба и у нашој књижевности у коме романски, уствари француски утицај почиње замјењивати ранији утицај – руски и њемачки. Одлучно се одвојио од српских романтичара и постао истакнути представник реализма у књижевности. Као такав стваралац из свога доба постао је још занимљивији и нама историчарима савременог до-

ба. Уосталом саопштићу мало опширнији цитат једног добро познаваоца Матавуљевог дјела: „Без романтичарског васпитања, уман човек, трезвена духа и позитивне природе, књижевно васпитан код доследних француских реалиста, он је сав у чистим идејама европског реализма – седамдесетих и осамдесетих година. Једно – што је уопште био без много маште, друго – што је мислио да књижевност треба да буде веран одблесак стварности (подвукао – З. Л.) он врло мало измишља, и његови типови су често просте фотографије, а његове приповетке, нарочито далматинске, често су бележење локалних догађаја... И зато његова безлична дела су тачна, оштра, прецизна посматрања (подвукао – З. Л.), изгледају хладна и сува, са више памети – но срца, са више тачности – но топлине” (стр. 91-92).

Код сличних текстова, а писао сам их о Марку Миљанову, Душану Ђуровићу, Чеду Вуковићу, а од мојих савременика – о Жарку Ђуровићу, Кости Радовићу и др. упитао сам се зашто наши писци тако радо наслањају своју литературу на историју и историјску прошлост свога народа и колико је њихово – његово добро познавање историјске прошлости – услов за бољи историјски роман? И да ли такав историјски роман може бити добра надопуна историјске грађе у проучавању живота народа, историјских догађаја и личности. Тим више што је добар дио историје сачуван у памћењу њених судионика, које с разлогом називамо – памтише и паметари. Када је ријеч о додирима историје и литературе – поновићу давно изречен суд да нико од историчара није тако сликовито приказао Наполеонов поход на Русију 1812. године, како је то урадио Лав Толстој у роману *Рат и мир*. Увијек актуелни Хорхе Луис Борхес написао је есеј – *Шта поново читам* и поменуо историографско дјело Едварда Гибона *Опадање и пропаст Римског царства* – дакле, роман који прати силазну путању највеће империје старог вијека, и који је, ових дана преведен и код нас. Најзад нико од историчара није објаснио тако потпуно, и рекао бих – исцрпно, сву сложеност Другог свјетског рата 1939-1945. године, како је то урадио Винстон Черчил у својим шестотомним мемоарима, за које је добио – *Нобелову награду за књижевност*. Додао бих томе и неке романи наших савременика: Коста Радовић, у роману Бајо Пивљанин свестрано одсликава овог знаменитог хајдучког харамбашу у вријеме које је живио; као прави историчар – хроничар. Морам поменути један детаљ из преписке владике Рада и Сулејман-паше Скопљака: „Чујем да ти Црногорце хајдучима називаш. То име нимало срамотно није”, каже Његош,

а данас га неки неуки историчари управо тако престављају. Наравно треба правити разлике и међу њима: „Ти си хајдук робља свезаног./ Ја сам хајдук што гони хајдуке / Гласнија је моја хајдучија”.

И да наставим даље: Хусеин Башић у роману *Туђе гнијездо* даје немјерљив историјски допринос тумачењу исламизације наших простора и правом кошмару који је она изазвала у начину размишљања исламизираних и коначно буђењу неке запретане свијести о свом поријеклу: изванредна је надопуна студије др Ејупа Мушовића – *Исламизација у Црној Гори у 17. вијеку*. И коначно романом *Трудодани* Мишо Брајовић је одсликао вријеме сељачких радних задруга и колективизације након ослобођења 1945. године и на одређен начин надомјестио, бар засада, недостајуће историјске монографије о том друштвеном феномену. Коначно, морам упозорити да ово није набрајање већ само илустрација стваралачких додир науке и литературе, чега има у довољној мјери у дјелу Симе Матавуља, што ће рећи да је он настављач, али и добар примјер који се слиједи. У континуитету до наших дана.

Сима Матавуљ је стварао преко три деценије. Његово вријеме је 19. вијек (1852-1908). Врло сложено вријеме и у историји и у књижевности. Био је вјесник и стожер промјена код нас. Зато је нама историчарима занимљив и као историјски извор. Сваки његов литерарни лик одражава вријеме у коме је живио и филозофски размишљао у складу са тим временом. Мање је, управо, са те стране осматрано његово стваралаштво, премда му се Црна Гора одужила до сада организованим сусретима, при чему имам у виду научни скуп који је прије пар година одржан на Филозофском факултету у Никшићу. Значајан број стваралаца Црне Горе проучавао је Сима Матавуља. Навешћемо неке од них и њихове прилоге: Марко Цар – *Матавуљ у Херцег Новоме* (Љетопис Матице Српске 1909, св. бр. 8). Максим Злоковић – *Херцеговски дани Симе Матавуља* (Бока – Херцег Нови, 1978, Саво Вукмановић – *Симо Матавуљ у Херцег Новом* (Зборник Матице Српске – Нови Сад, св. 1, књ. 31), Раде М. Николић – *Симо Матавуљ као учитељ у Херцег Новом* (Стремљења – Приштина, бр. 9/1978), Томо Крстов Поповић – *Симо Матавуљ учитељ у Српској поморској школи у Србини – крај Херцег Новог* (Бранково коло – Сремски Карловци, св. 13-14/1908), Стево Чутурило – *Како је Матавуљ први пут дошао на Цетиње* (Записи – Цетиње, св. 5/1929), Видо Латковић – *Симо Матавуљ у Црној Гори* (Скопље, 1940), Аница Шаулић – *Неколико података о Симу Ма-*

тавуљу као школском надзорнику (Прилози – Београд, књ. 20/1954), Др Саво Вукмановић – *Симо Матавуљ у Црној Гори и његов однос према књазу Николи* (Библиографски вјесник, Цетиње, бр. 22/1993); *Сима Матавуљ у сјећањима његових ученика* (Просвјетни рад, Титоград, бр. 18/1969), др Божо Вуковић – *Болест и рехабилитација Сима Матавуља* (Просвјетни рад, 15. 03. 1982), др Душан Мартиновић – *Просвјетно-педагошка дјелатност Сима Матавуља у Црној Гори* (Подгорица, 2001) и др.

Већ наведеним књижевним дјелима које је Сима Матавуљ посветио Црној Гори или их је писао док је боравио у Црној Гори – он се представља као свједок ондашњег живота Црне Горе и њених житеља. Слика је управо онаква како ју је видио и умјетнички транспонован. Има пуно примјера гдје се историјска фактографија поклапа са народним предањем, са казивањима добрих памтиша, како смо то већ истакли. Тако је вјерно очувао причу о положају жене Црногорке, који је врло слојевит. Истина, доста тога он претпоставља у својим приповијеткама. Али помаже да се разумије суптилно биће и још сложенији положај Црногорке оног времена. Уочио је сву љепоту Црногорке на посном камену црногорском и то дочарао у свом књижевном дјелу. Матавуљ има дивљење за жене села. Посебно га, као ствараоца, занима жена-мајка и жена-супруга. Рат је давао печат њеном животу. И ратне посљедице. У таквим приликама замјењује мужа у кући и брине о породици. „Кућа не стоји на земљи, већ на (доброј) жени”. Мужа прати или обилази у борби. Доноси му храну и вида ране. Његову смрт доживљава тешко, али достојанствено: „Хвала да је Богу! Зато је јунак био, да погине (у боју – З. Л.), а не да умре крај пелена... Имаће га ко замијенити и на дому и на јуначком попришту”. А онда се сва родитељска брига окреће према тек сталом сину – ратнику. Мајка би га испраћала у бој ријечима: „Тешко јунаковој мајци!” А срећна га је дочекивала из боја: „Благо јунаковој мајци!” Тако из дана у дан. Увијек.

Дјевојке су најчешће описиване ријечима „Ни љубљене, нити миловане”. Не недостаје љубав, али се она скрива. Љубав је и прије Симе Матавуља била предмет литерарне обраде многих писаца. Чак и забрањена љубав. Код Његоша је то сан Вука Мандушића.

Љубав у рату је тема многих романа Михаила Лалића. Љубав потире мржњу као свој антипод и велико зло које завређује и већу пажњу – у свим временима, поготово оним злохудим. И временима равнодушних који увијек и свуда ничу – као коров.

Матавуља стваралачки занимају и удовице, којих је доста у ратничкој историји Црне Горе – 19ог вијека. И жена грешница, која је квалификована тако зато што је прекршила норме патријархалног живота. Често је била кажњавана каменовањем. „Бог је дао, те (такве – З. Л.) бруке није ни бивало у старо вријеме у нас. Него сам слушала – по другијем племенима, кад би се тако што десило, онда би цијело село затрпало грешницу камењем”. (263) Често би мајке савјетовале синове и њихово друштво да не иду на каменовање. „Не жалим ја ову поганицу, него ми је жао вас, е би њена крв донијела вама несрећу”.

У цјелини жене су, и по Сими Матавуљу, често биле за понос братства и племена. Многе породице у Црној Гори су мијењале своје презиме; за ново су узимале имена одважних Црногорки (Марићи – од Маре). О томе сам својевремено писао, па се нећу понављати.

Ових дана читам у *Вечерњим новостима* (18.07. 2007) до сада необјављиване забиљешке великог барда модерне српске књижевности – Вељка Петровића. Каже да је „поносан на године романа а не на године приповедака”. Дobar шлагворт за анализу Матавуљевих романа *Ускок* и *Бакоња фра Брне*. Први је доживио два издања – у Београду 1892. и 1902. године. Уз наслов *Ускок* је дописао „приповијетке из Црне Горе”. Роман *Бакоња фра Брне* је доживио чак три издања: у Београду – 1892. и 1893. године и у Суботици – 1897. године.

Умјесто анализе наведених романа, односно теме њихове историјске радње, задржаћу вашу пажњу на нека уопштавања. Историјски роман је близак науци колико и такозваној финој литератури. Пратили су, рецимо и то, силазну путању највеће империје старог вијека. Помињали смо Толстоја и Черчила. То би се могло рећи и за Матавуљевог Ускока.

Својим насловима његови романи сугерирају основну ауторову идеју, мисао, чак и циљ коме теже. Осмотримо *Ускока*; наслов све говори. Бунтовник кадар стићи и утећи. Заштитник. Борац. У крајњем смислу он је гаранција слободе и правде, које никада нема на одмет. Матавуљ бира ликове да боље одразе своје вријеме и свој крај. То су горштаци, људи из народа. Неки од ликова су и подијељене личности, како их данас називамо. Искривљени – због изолације, похлепе, понизности, али и пркоса и одважности. Читава галерија ликова: Ускок, Бакоња, Букар. На срећу вријеме ускока и устаничке борбе одавно припада прошлости, далеко је иза (нас) њих. Што се освојило или уграбило – њихово је. Прошло је и вријеме сеоба, али не и избјеглиштва. Сада је вријеме суживота; то је судбина народа,

као што су некада сеобе и диобе биле његова судбина. Сада наступа вријеме толеранције различитих вјера и нација које су упућене једна на другу,

И роман *Бакоња фра Брне* сугерира утисак да су Матавуљеви јунаци објективно реалне историјске личности. Некад је то народ, затим су то групе људи међусобно везане – струком, вјером, идејом. Најзад су то личности са јасним профилем и политичким програмом. Шта је друго *Ускок* – него народ, шта је друго Бакоња ако не свештенство – ма које проповиједи. Они схватају образовање као борбу за голу егзистенцију. Схватају да је све добро и све зло њихово и да је судбина у њиховим рукама. То је са становишта општег прогреса – врло битно сазнање. Често су и духовити, са пуно хумора и шала – на рачун власти која није њихова, дакле на туђи рачун, али и на свој сопствени рачун. Зато су његови јунаци здраве личности и када изгледају да то нису.

Та бакља историјске реалности је пренесена и до нашег времена. Такав Сима Матавуљ је извршио јак утицај на књижевност свога времена, али и на књижевнике који ће доћи послје њега.

Умјесто уобичајеног закључног разматрања, апострофираћу неке поруке које би се могле читати и као поуке књижевног дјела Сима Матавуља које допиру и до нашег времена. Понакад су оне невидљиве иако врло битне. О њима је писао бард историјске науке Слободан Јовановић на сљедећи начин: „Лако је биљежити оно што се види, али је тешко видјети оно што треба да се забиљежи”.

Одговорност генерације пред историјом, народом и Богом. Свако вријеме носи своје бреме. Цитирам: „Живети треба у оним могућностима и оквирима који су ти већ наметнути, не тужити се, а из те уходаности искати само ако мораш и ако ти то користи”. Сима Матавуљ је живио вријеме у коме су на цијени били храброст и борбеност, знање и образовање. Одговорност политичке елите и одговорност цркве. На тај начин је доведена у чврсту везу историја државе и историја цркве. У историјској традицији Црне Горе то се прожима и поклапа. И у свакодневном животу Црне Горе.

Свака реакција мора бити у правом тренутку. Оно што може данас, већ сјутра неће моћи. Древна мудрост упозорава – прилика брзо промакне (*Ocasio celeris!*) Касно је – управо су и ријечи руског дипломате Вишинског који је предводио делегацију СССР-а на преговорима са делегацијом Југославије који су обављени у касну ноћ 5. априла 1941. године у Москви. Разлика у времену Београда и Мос-

кве је два сата. Као што се добро зна – у рану зору, 6. априла 1941. године Београд су бомбардовали авиони нацистичке Њемачке. Проблема је увијек било и биће их. Ваља их идентификовати правовремено. Кашњења у историји могу бити погубна – по судбини народа и простора на коме живи.

Коначно апострофирамо значај fine литературе и посебно историјског романа, чије су теме, по правилу, *par exelence* историјске теме – од најстаријих дана до нашег времена. Тако је било, тако је сада, и тако ће бити. Ту спону историје и литературе нико и не помишља да прекине. И јунаци његових дјела дијеле судбину народа досељеног на ове просторе гоњеног лозинком – трбухом за крухом. Један од њих ће овако размишљати: „Како је лијепо јахати добра коња, водити уза се сеиза, носити чисто рубље, спавати на меку – у сувоти и топлини, јести меса и рибе, пити вина и кафе сваког божеветног дана. Како ли је лијепо да те народ свуда поздравља. Из далека људи скидају капе, а жене се клањају. Ко ти се примакне, љуби ти руку...” На крају приче исти јунак каже: „Сви кажу да сам добар човик, а неки кажу да сам рђав фратар. Може бити и једно и друго! Кад сам се родија ја нисам избира шта ћу бити, а садак сам – каква ме дадоше Бог и људи.”

То су, по мом увјерењу, и неминовне поруке времена и дјела Симе Матавуља – нашем времену и нашем хтјењу. А оно је још сложеније од оног у коме је живио и радио Сима Матавуљ. Он траје пуни вијек након своје смрти. Када се један стваралац тако дуго одржи у својој струци – онда је, по логици ствари данас вреднији, него у своје вријеме. Истини за вољу рећи ћу да има и оспоравања. Познати књижевник Вељко Петровић, на примјер, није имао разумијевања за Матавуљева писма упућена брату у Шибенику. Наиме, у својим необјављеним биљешкама, каже да му се чини да су „више шкодљива – него корисна”. Али их ипак чита поносно мазећи свој позив књижевника. Велики бард модерне српске књижевности, такође каже „да нема више времена а ни живаца” да чита једног Ћосића, Давича и њима сличне (*Вечерње новости* – Београд, 18.07. 2007, културни додатак, стр. V), што наравно не значи да су ови писци, мање интересантни за читаоце и да им је умањен значај у породици српских књижевника.

